શિક્ષણ નહીં, કેળવણી આપતી શાળા

ફીર દેખો યારોં

બીરેન કોઠારી

ત્યાં શાળા છે, પણ વર્ગો નથી. વર્ગો નથી એટલે તેમાં મૂકાયેલી પાટલીઓ નથી. શિક્ષકો છે, પણ પિરીયડ કે તાસ નથી. અને તાસ નથી એટલે એ સૂચવતો ઘંટ પણ નથી. ભણવાનું ખરું, પણ અભ્યાસક્રમ નથી. અભ્યાસક્રમ નથી, એટલે પરીક્ષા નથી, અને પરીક્ષા નથી એટલે વધુ ટકા લાવવાની ઉંદરદોડ પણ નથી. તો પછી અહીં વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે શી રીતે?

આ સવાલની સામે સવાલ એ કે ભણવું એટલે શું? ગણિત, વિજ્ઞાન, ઈતિહાસ, ભૂગોળ જેવાં વિષયોના સરકારે નક્કી કરેલા અભ્યાસક્રમ મુજબનાં પુસ્તકોમાંની વિગતો યાદ રાખવી એ? અને પરીક્ષા ટાણે આ વિગતોને યાદ કરીને નિશ્ચિત સમયમર્યાદામાં લખી દેવી એ? સારી યાદશક્તિ અને લેખનશક્તિ ધરાવતા વિદ્યાર્થી એ કામ યોગ્ય રીતે પાર પાડી શકે અને પરિણામે ટકા વધુ લાવે તો એ હોંશિયાર? અને એમ ન કરી શકે એવા વિદ્યાર્થીઓ સરેરાશ? એમ જ હોય તો કોઈ પણ દેશના મોટા ભાગના નાગરિકોની આવડત સરેરાશ કે બહુ બહુ તો 'મધ્યમ' કહી શકાય એવી હોય.

આવા સવાલો ઘણા લોકોને થયા હશે. જેમનાં સંતાનો ભણવામાં 'મધ્યમ' કે 'સરેરાશ' હોય એવાં માવતરને તો ચિંતા પણ થતી હશે કે પોતાના સંતાનનું ભાવિ શું? અમુક સમજુ માતાપિતા જાણે છે કે શિક્ષણની વર્તમાન પદ્ધતિ બહુ વિચિત્ર અને અનર્થકારી છે, જે બાળકની પ્રાકૃતિક આવડતોને રુંધે છે. આ જાણવા અને સમજવા છતાં પોતાના બાળકને એ ઘરેડમાં મૂક્યા સિવાય તેમનો કોઈ આરો હોતો નથી. આ મૂંઝવણ કેવળ ભારતમાં જ નહીં, લગભગ તમામ દેશોમાં જોવા મળે છે. અમેરિકાની કોલંબીયા યુનિવર્સિટીના ભૌતિકશાસ્ત્રના અધ્યાપક પ્રો. ડેનીયલ ગ્રીનબર્ગનાં સંતાનોને શાળામાં મૂકવાનું થયું ત્યારે તેમણે પણ આવી જ મૂંઝવણ અનુભવી. તેમણે જોયું કે પોતાના જેવી જ મૂંઝવણ બીજા પણ કેટલાક વાલીઓ અનુભવી રહ્યા છે. મૂંઝાઈને કે શૈક્ષણિક પદ્ધતિને ભાંડીને બેસી રહેવાને બદલે સૌએ કશુંક નક્કર કદમ ભરવા વિચાર્યું. પોતાના બાળકોની કેળવણી માટે કેવાં ધોરણો હોવાં જોઈએ, તેની સાથોસાથ કેવાં ન હોવાં જોઈએ એ બાબતે સૌની પાસે સ્પષ્ટ દર્શન અને વિચારો હતાં. આમાં સૌથી કેન્દ્રવર્તી વિચાર હતો, 'જે દેશમાં શાસનતંત્રનાં બધાં જ સ્વરૂપો લોકતાંત્રિક હોય ત્યાં શાળા લોકશાહી પદ્ધતિથી ચલાવવામાં જ શ્રેય છે.'

આ બાબત સૌથી મહત્વની કહી શકાય. ભારતના સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો આપણી શાસનપદ્ધતિ લોકશાહી પ્રકારની છે, પણ ખરેખરા લોકશાહી અભિગમને બદલે વ્યક્તિકેન્દ્રી માનસિકતા વધુ જોવા મળે છે. બાળકનો ઉછેર થાય છે એ કુટુંબમાંથી જ આ પ્રથાનો આરંભ થાય છે, જે આગળ જતાં બીજાં અનેક ક્ષેત્રોમાં એક યા બીજી રીતે જોવા મળે છે. આને કારણે લોકશાહી કેવળ મતદાન યા બે તૃતીયાંશ બહુમતિ પુરવાર કરવા પૂરતી જ મર્યાદિત બની રહે છે. એ દૃષ્ટિએ આ શાળાના કેન્દ્રવર્તી વિચારનું આગવું મહત્વ હતું.

અનેક ચર્ચાવિચારણાને અંતે ૧૯૬૮માં મેસ્સ્યુએટ્સના ફ્રામિંગહામમાં એક શાળાનો આરંભ કરવામાં આવ્યો, જે 'સડબરી વલ્લી સ્કૂલ' તરીકે ઓળખાઈ. શાળાની વર્ગખંડો ધરાવતી ઈમારત અને ગણવેશ પહેરેલા વિદ્યાર્થીઓની ચહલપહલથી સામાન્ય રીતે શાળાનું 'શાળાપણું' જણાતું હોય છે. તેને બદલે અહીં સાવ વિપરીત પરિસ્થિતિ હતી. ઈમારતના નામે પથ્થરોની બનેલી મોટી હવેલી જેવું દેખાતું મકાન હતું, જે કોઈ પણ રીતે શાળા જેવું લાગતું ન હતું. તેની આસપાસ દસ એકર જમીનમાં વૃક્ષો, ફૂલછોડની હરિયાળી ફેલાયેલી હતી. આ સંકુલના એક છેડે મોટું ગમાણ અને તબેલો હતાં. બીજે છેડે એક તળાવ અને જળચક્કી. આ ઉપરાંત ટેકરીઓ, ઝાડી વગેરે પણ ખરાં. ભીંત પર કોઈ સૂચનાઓ તો ઠીક, સુવાક્યો સુદ્ધાં ચીતરેલાં ન મળે. ચાર વર્ષથી લઈને ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકો, પોતાને મનફાવે એવા પોષાકમાં, મન ફાવે એ કામ કરતાં જોવા મળે. કોઈ મુલાકાતી અહીં આવે તો મૂંઝાઈ જાય, કેમ કે અહીં કોઈ વર્ગખંડ પણ ન હતા. અહીંના કોઈ વિદ્યાર્થીને 'કયા ધોરણમાં ભણો છો?' પૂછતાં જવાબ મળે, 'અમારે ત્યાં ધોરણ જેવું કશું નથી.' આ સવાલ સહેજ ફેરવીને પૂછાય કે 'તમે શું ભણો છો?' તો જવાબ સાંભળીને પૂછનારને ઓર નવાઈ લાગે. કેમ કે, જવાબ હોય, 'અમે અહીં કંઈ ભણતા-ભણતા નથી.' 'તો તમે અહીં કરો છો શું?' આમ પૂછતાં જવાબ મળે, 'ખાસ કંઈ નહીં. અમને મનમાં આવે એ કરીએ.'

ભારતના સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો આપણી શાસનપદ્ધતિ લોકશાહી પ્રકારની છે, પણ ખરેખરા લોકશાહી અભિગમને બદલે વ્યક્તિકેન્દ્રી માનસિકતા વધુ જોવા મળે છે. બાળકનો ઉછેર થાય છે એ કુટુંબમાંથી જ આ પ્રથાનો આરંભ થાય છે, જે આગળ જતાં બીજાં અનેક ક્ષેત્રોમાં એક યા બીજી રીતે જોવા મળે છે. આને કારણે લોકશાહી કેવળ મતદાન યા બે તૃતીયાંશ બહુમતિ પુરવાર કરવા પૂરતી જ મર્યાદિત બની રહે છે. એ દૃષ્ટિએ આ શાળાના કેન્દ્રવર્તી વિચારનું આગવું મહત્વ હતું.

એમ તો આ શાળામાં એક પ્રયોગશાળા હતી. પુસ્તકાલય પણ હતું. પુસ્તકાલયની હાલત જોઈને કોઈને પણ આઘાત લાગે. સામાન્યપણે પુસ્તકાલય એટલે શાંત સ્થળ, જ્યાં લોકોને બાજુની વ્યક્તિ સાથે વાત સુદ્ધાં કરવી હોય તો ગુસપુસ અવાજે કરવી પડે. કબાટમાં પુસ્તકો એ રીતે વિષયવાર ગોઠવાયેલાં હોય કે એને કાઢતાંય વિચાર કરવો પડે. તેને બદલે આ શાળામાં પુસ્તકો ગમે ત્યાં વિખરાયેલાં જોવા મળે. છોકરાંઓ વાંચેય ખરા, અને ન પણ વાંચે.

ઘણી વાર નોટીસ લગાડાય, 'ફલાણામાં રસ ધરાવનાર મને દર ગુરુવારે સવારે સાડા દસ વાગ્યે સેમિનાર રૂમમાં મળી શકે છે.' આ નોટીસના પ્રતિભાવમાં લોકો આવે કે ન પણ આવે. શાળા સવારે સાડા આઠ વાગ્યે ખૂલે, અને સાંજના સાડા પાંચે બંધ થાય. આ દરમિયાન માનો કે કોઈ વિદ્યાર્થીને ફોટો ડેવલપિંગમાં રસ પડતાં તે નવેક વાગ્યે ડાર્કરૂમમાં જાય અને પછી તેને સમયનું ભાન ન રહેતાં સાંજે પાંચ વાગ્યે બહાર નીકળે તો પણ તેને કોઈ પૂછે નહીં. બે-ત્રણ દિવસ સુધી આમ ચાલે અને તેનું કશું પરિણામ ન મળે તોય કોઈ તેને કશું ન કહે. બીજા કોઈ વિદ્યાર્થીને ચાકડા પર માટીનાં વાસણો બનાવવામાં રસ પડે તો એ તેની પાછળ મચ્યો રહે. એ જ રીતે ભોજન લેવાનો પણ કોઈ નિશ્ચિત સમય નહીં. ભૂખ લાગે અને જમવાનું મન થાય એ ભોજનનો સમય. મૂળ વાત એટલી કે અહીં સમય એવું કાલ્પનિક પરિમાણ નથી, કે જેને 'વાપરી' કે 'વેડફી' શકાય, 'બગાડી' કે 'બચાવી' શકાય. સમય અહીં જીવનના આંતરિક લય અને તાલમેલનું માપ છે. પોતાની જરૂરિયાત મુજબનો સમય જે તે વ્યક્તિ પ્રવૃત્તિ પાછળ ગાળે, અને પોતે જ એ નક્કી કરે.

આવી તો અનેક અસામાન્ય બાબતો આ શાળા માટેની છે, જેને લઈને વિશ્વભરમાં 'સડબરી વલ્લી સ્કૂલ' એક વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવનારી બની રહી છે. આ બાબતો, જો કે, બાહ્ય છે. આવી બધી બાબતો અપનાવવા પાછળ તેની ફિલસૂફી શી છે, શી રીતે અહીં નવી નવી કાર્યપદ્ધતિઓ અપનાવાય છે, પડતી મૂકાય છે, કે સુધારાય છે, અહીંના વિદ્યાર્થીઓ બહાર નીકળીને શી રીતે પોતાનું સ્થાન બનાવે છે, એની રસપ્રદ વિગતો 'ઓએસિસ પ્રકાશન, વડોદરા (સંપર્ક: ૦૨૬૫-૨૩૨ ૧૭૨૮, ઈ-મેલ: theoasisshop@yahoo.co.in)' દ્વારા તાજેતરમાં પ્રકાશિત ડેનીયલ ગ્રીનબર્ગના મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તક 'ફ્રી એટ લાસ્ટ'ના ક્ષમા કટારિયાએ કરેલા અનુવાદ 'આખરે...આઝાદ!'માં વિસ્તારપૂર્વક ઉલ્લેખાયેલી છે. કેળવણીની તેની ફિલસૂફીની વધુ વાત આવતા સપ્તાહે.

આ પાશ્ચાદભૂમાં પોતાના ... આવર ટુ મિ. પારકર.

લોકશાહી ઢબે ચાલતી આ શાળાનો 'રાજા' વિદ્યાર્થી છે

ફીર દેખો યારોં

બીરેન કોઠારી

'ભાર વિનાનું ભણતર' શબ્દ હવે તો ઘણો બધો ચવાઈ ગયો છે, પણ હજી તેનો સંપૂર્ણ અમલ કરી શકાયો નથી. આનું એક કારણ એ કે, ભલે ભાર વગરનું, પણ એમાં ભણતર તો છે જ. ૧૯૬૮માં અમેરિકામાં શરૂ થયેલી અને આજે પણ કાર્યરત એવી 'સડબરી વેલી સ્કૂલ' અનેક રીતે અનોખી છે. તેની કેટલીક બાહ્ય વિશેષતાઓ ગયા સપ્તાહે જોઈ. પણ આ વિશેષતાઓ પાછળ રહેલી ફિલસૂફી અને દર્શન અતિ મહત્ત્વનાં છે.

લોકશાહી પદ્ધતિએ ચાલતી શાળા એ તેની પાયાની બાબત છે, પણ લોકશાહીનો અર્થ અહીં વિસ્તૃત રીતે કરવામાં આવ્યો છે. એ સમજાય તો પણ તેનો અમલ કરવો કઠિન લાગે. સૌથી પહેલી વાત એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ શું લેવા માંગે છે એ મહત્ત્વનું છે, નહીં કે શિક્ષકો શું આપવા માંગે છે. પણ વિદ્યાર્થી શું લેવા માંગે છે એની જાણ શી રીતે થાય? એ માટે અહીંનો મુદ્રાલેખ છે, 'વિદ્યાર્થી પહેલું ડગ ભરે તે માટે રાહ જુઓ.' બીજી રીતે કહીએ તો આ શાળામાં વિદ્યાર્થીને જે ગમતું હોય તે કરી શકાય છે, જ્યારે અન્ય શાળાઓમાં તે જે કરતા હોય તેને ગમાડવાનું હોય છે.

એવું નથી કે અહીં કદી કશી મુશ્કેલી પડતી જ નથી. અવનવી અનેક સમસ્યાઓ તેમજ સ્થિતિઓ ઉદભવે છે, અને તેનો ઉકેલ સૌ સાથે મળીને કાઢે છે. કોઈ લેખિત કે મૌખિક બંધારણને અનુસરવામાં આવતું નથી. વિદ્યાર્થીઓ કદાચ આ શાળાની ફિલસૂફી સહજતાથી સ્વીકારી લે, પણ મોટા ભાગના વાલીઓ એક નિશ્ચિત ચોકઠામાં બંધાયેલા હોય છે. આથી તેમને ગળે આ ફિલસૂફી ઉતારવી અઘરી હોય છે. પ્રવેશ માટેના ઈન્ટરવ્યૂ દરમિયાન માતા અને પિતા બન્ને હાજર રહે એવો આગ્રહ રખાય છે. જો કે, અહીં ઈન્ટરવ્યૂનો મુખ્ય હેતુ પસંદગી કે નાપસંદગી માટે નહીં, વાલીઓને આ શાળાની ફિલસૂફી અને તેનો અમલ સમજાવવા માટે છે. સ્વાભાવિકપણે જ આ પ્રક્રિયામાં વધુ સવાલ વાલીઓએ જ પૂછવાના હોય છે, જ્યારે અન્ય શાળાઓમાં સામાન્ય રીતે એથી ઊંધું બનતું હોય છે.

શાળા સભા અહીંનું મહત્ત્વનું ઘટક છે. અહીં અનેક નીતિઓ ઘડાય છે તેમજ તોડી પડાય છે. મત પણ લેવાય છે. મતદાન ફરજિયાત છે, પણ મતદાન હોય ત્યારે હાજરી આપવી મરજિયાત છે. ઉપરાંત બાળક ચાર વરસનું હોય, આઠ વરસનું હોય કે પંદર વરસનું, તેના મતનું મૂલ્ય એક સરખું જ હોય છે. શાળાની બહારના વિશ્વમાં પણ આ જ રીત હોય છે ને! દર અઠવાડિયે એક વખત શાળા-સભા મળે છે અને વિવિધ બાબતો ચર્ચાય છે. સભાના અધ્યક્ષપદે મોટે ભાગે વિદ્યાર્થી હોય છે. મોટા ભાગના નિર્ણયો બહુમતિથી લેવામાં આવે છે, અને કોઈ મહત્ત્વનો પ્રસ્તાવ હોય તો કમ સે કમ બે વખત સભામાંથી તેને પસાર કરવામાં આવે છે, જેથી તેના વિશે વિચારવાનો લોકોને પૂરતો સમય મળી રહે. આમ, આ શાળા એક રીતે જોઈએ તો બાળકો જ ચલાવે છે.

એ જ રીતે વિશ્વાસ અહીંનું સૌથી મોટું ચાલકબળ છે. તાળું અહીં શાળાના ઝાંપા સિવાય કશે જ મારવામાં નથી આવતું. શાળામાં સ્વાભાવિકપણે જ કિંમતી અને કૌશલ્ય માંગી લેતાં અનેક ઉપકરણો છે. કોઈ પણ વયનો વિદ્યાર્થી તેને વાપરી શકે છે. એક વાર જે તે વિદ્યાર્થી કોઈ ઉપકરણનો ઉપયોગ શીખી લે એટલે તેને 'પ્રમાણિત' કરવામાં આવે છે. અને આવા 'પ્રમાણિત' વિદ્યાર્થીઓની યાદી જાહેર કરવામાં આવે છે. જોખમ જેટલું વધારે, એમ પ્રમાણિત કરવાની પદ્ધતિ વિસ્તૃત. તેથી ચોરીછૂપીથી કશું કામ કરવાની સ્થિતિ જ ઊભી ન થાય.

રમતગમત અહીંના વાતાવરણમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. રમત કોઈ પણ હોય, તેનો મૂળભૂત નિયમ એક જ છેઃ ઈચ્છા થાય એ દરેક જણ રમે, વય, આવડત કે સંખ્યાની ફિકર વિના! એક જ રમત અનેક ઉંમરનાં બાળકો રમતાં અહીં જોઈ શકાય છે,જેનો મુખ્ય હેતુ હારજીત કે સ્પર્ધાભાવનો નહીં, પણ રમતને ખરા અર્થમાં માણવાનો છે.

અહીં 'પ્રોબ્લેમ ચાઈલ્ડ' ગણાયેલાં સમસ્યારૂપ બાળકોને પણ પ્રવેશ અપાય છે. તેમને પણ કશી વિશેષ દેખરેખ વિના શાળાના માહોલમાં છૂટા મૂકી દેવાય છે. આરંભિક સંકોચ પછી આ બાળક સૌમાં ભળી જાય છે, અને તેની વિશેષ આવડતો ઝળકી ઉઠે છે.

અહીંનો સમયગાળો પૂરો કર્યા પછી વિદ્યાર્થીઓએ ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે કોલેજમાં જવાનું હોય છે. અહીં રહી ચૂકેલા દરેકે દરેક વિદ્યાર્થીના આત્મવિશ્વાસનું સ્તર એટલું ઊંચું હોય છે કે તેને બહારના વિશ્વમાં ગોઠવાઈ જવામાં સહેજ પણ મુશ્કેલી પડતી નથી - ભલે આપણને તે નવાઈભર્યું લાગે, પણ લેખકે તેની ઉદાહરણો સાથે વિગતો આપી છે. તે કોઈ પણ ક્ષેત્રે કારકિર્દી બનાવે, તેનો અભિગમ તદ્દન અનોખો હોય છે.

તેના સ્થાપક અને 'ફ્રી એટ લાસ્ટ' (ગુજરાતીમાં ક્ષમા કટારિયા દ્વારા અનુવાદિત 'આખરે...આઝાદ!'ના નામે 'ઓએસિસ પ્રકાશન, વડોદરા, સંપર્કઃ ૦૨૬૫-૨૩૨ ૧૭૨૮, ઈ-મેલઃ theoasisshop@yahoo.co.in દ્વારા પ્રકાશિત)-ના લેખક ડેનીયલ ગ્રીનબર્ગ બહુ સરળતાથી 'સડબરી વેલી સ્કૂલ'ની ખાસિયતને રજૂ કરતાં કહે છેઃ 'આ શાળાનો હિસ્સો બનવા માટે વ્યક્તિએ પોતાના સત્ત્વનું કશું જ બદલવું જરૂરી નથી. અહીં કોઈ પણ જાતની વફાદારી માંગવામાં આવતી નથી, કશાને અનુસરવાનું કહેવામાં આવતું નથી. જાહેર જરૂરિયાતો માટે અંગત સ્વપ્નોનું સમર્પણ કરવાનું કહેવામાં આવતું નથી. મુક્ત-આઝાદ લોકો એકબીજા સાથે સંકળાય, અને પોતાના સાથીઓના સમર્થન તેમજ આદરની સાથે, તેમને પોતાનાં અંગત ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાની તક મળે તો તેઓ મજબૂત વફાદારી અને મિત્રતાનો શ્રેષ્ઠ નાતો રચે છે. આ માટેની રેસિપી એકદમ સાદી છેઃ એક ભાગ આઝાદી, એક ભાગ ગરિમા, એક ભાગ જવાબદારી, એક ભાગ સમર્થન/મદદ. આ બધાને મેળવો અને તૈયાર થાય ત્યાં સુધી ઠરવા દો.'

દેખીતી રીતે સાદી જણાતી આ વ્યંજનવિધિ ખરેખર એટલી સરળ છે ખરી? વિશ્વભરમાં આ શાળાના સિદ્ધાંત પર અનેક શાળાઓ વિકસી છે. આમ છતાં, પરંપરાગત શિક્ષણ, મૂલ્યાંકન, ડીગ્રી પાછળની દોડ જેવાં પરિબળોનો પ્રભાવ એટલો વિશાળ છે કે તેની સરખામણીએ આવા પ્રયત્નો એકલદોકલ જ કહી શકાય. સવાલ એ છે કે અમેરિકાના કોઈ સ્થળે ચાલતી આ અનોખી શાળાનું મોડલ ભારતમાં ચાલી શકે ખરું? અને ચાલે તો તે સફળ થઈ શકે ખરું? આ મોડલ એવું છે કે જેની સાવ બેઠ્ઠી નકલ ન થઈ શકે, તેમાં જે તે પ્રદેશ મુજબ ફેરફાર કરવા પડે.

આનંદની વાત એ છે કે ગુજરાતમાં પણ આવા પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે, અને નાને પાયે થયેલા તેના આરંભ પછી તેના વિશેની જાગૃતિ ફેલાવવા 'ઓએસિસ' આ પ્રકારનાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરી રહ્યું છે. હાલમાં કેટલીક શાળાઓ, તેના શિક્ષકો અને આચાર્યોએ આવા પ્રયોગોમાં રસ દાખવ્યો છે, એટલું જ નહીં, તેને અપનાવવાનું પણ શરૂ કર્યું છે. ગુજરાતમાં થઈ રહેલા આવા કેટલાક પ્રયોગો વિશે આવતા સપ્તાહે.

લોકશાહી પદ્ધતિએ ચાલતી શાળા એ તેની પાયાની બાબત છે, પણ લોકશાહીનો અર્થ અહીં વિસ્તૃત રીતે કરવામાં આવ્યો છે. એ સમજાય તો પણ તેનો અમલ કરવો કઠિન લાગે. સૌથી પહેલી વાત એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ શું લેવા માંગે છે એ મહત્ત્વનું છે, નહીં કે શિક્ષકો શું આપવા માંગે છે. પણ વિદ્યાર્થી શું લેવા માંગે છે એની જાણ શી રીતે થાય?

સ્વતંત્રતા કોઈ ચીજ નથી, જે 'આપી' કે 'લઈ' શકાય

'મારાં માતાપિતા તરફથી મળેલી સ્વતંત્રતાને છૂટ માનીને હું સ્વચ્છંદી બની ગયો હતો. મિત્રોની ખરાબ સંગતિ અને મારી લાપરવાહીને કારણે હું ગાળો બોલતાં અને સિગારેટ પીતાં શીખી ગયો હતો. એટલી ખરાબ આદત પડી ગઈ હતી કે ઇચ્છવા છતાં વ્યસન છોડી નહોતો શકતો. તેનાથી મારા સ્વાસ્થ્ય અને અભ્યાસ પર પણ ઘણી અસર પડી.' આ કબૂલાતનામું એક તરુણનું છે. નામાંકિત વ્યક્તિઓ, સામાન્ય રીતે કોઈ ક્ષેત્રમાં પ્રતિષ્ઠિત પદે પહોંચ્યા પછી કશા છોછ કે શરમ વિના, બલકે કંઈક ગૌરવ સાથે આવો એકરાર કરતી હોય છે. પણ આ કબૂલાત કરનાર તરુણ હજીય તરુણાવસ્થામાં જ છે. જીવનનો લાંબો પથ તેણે કાપવાનો છે અને કોઈક મુકામ હાંસલ કરવાનો છે. આ સંજોગોમાં આવો એકરાર કરવાની હિંમત તેનામાં ક્યાંથી આવી? અને તેની વર્તમાન સ્થિતિ શી છે?

બીજા સવાલનો જવાબ પહેલાં જોઈએ, અને એ તરુણના જ શબ્દોમાંઃ 'આજે મારી જિંદગીનો એક ધ્યેય છે. હું બાળકો અને યુવાનોમાં જાગૃતિ લાવવા કામ કરવા માગું છું. હું સફળતાપૂર્વક જીવન જીવવા મથી રહ્યો છું. પોતાની જાત પર પૂરો સંયમ અને સ્વયંશિસ્ત કેળવી રહ્યો છું. મારા સિગારેટ પીતા મિત્રોની વચ્ચે જાઉં છું, પણ હું સિગારેટ નથી પીતો. એ લોકો ગમે તેટલી ગાળો બોલે, પરંતુ હું નથી બોલતો.'

આમ જોઈએ તો આ કંઈ એવી મોટી સિદ્ધિ નથી, પણ ઉંમરના જે વળાંકે આ ઘટના બની છે, એ જીવનનો રાહ બદલી દેવા માટે પૂરતી છે. છેલ્લા બે સપ્તાહથી આ કટારમાં સંપૂર્ણ લોકશાહી ઢબે ચાલતી અમેરિકાની 'સડબરી વેલી સ્કૂલ'ની કાર્યશૈલી અને ફિલસૂફીની ઝલક જોયા પછી ગુજરાતની અમુક શાળાઓમાં આ મોડેલ કઈ રીતે અપનાવાઈ રહ્યું છે, તે જાણવા જેવું છે. વડોદરાસ્થિત 'ઓએસિસ' સંસ્થા દ્વારા આમ તો, છેક ૧૯૯૩માં 'ચેન્જ એજ્યુકેશન' અભિયાનનો આરંભ થઈ ગયો હતો, જેના પાયામાં એક સ્પષ્ટ સમજણ એ હતી કે આપણી શિક્ષણપ્રણાલીમાં ધરખમ ફેરફારો અનિવાર્ય છે. આ સમજણ ઉત્તરોત્તર દૃઢ બનતી ગઈ. પણ શિક્ષણપ્રણાલીમાં કશુંય પરિવર્તન કરવું હોય તો એકલા હાથે કંઈ જ ન થઈ શકે. વિદ્યાર્થીઓ તેમાં માધ્યમ ખરા, પણ તેમના સંચાલનનો દોર શિક્ષકોના અને નિયંત્રણ વાલીઓના હાથમાં હોય છે. આ બધાથી ઉપર જે-તે રાજ્યની શિક્ષણનીતિ તો ખરી જ. આમાં શરૂઆત કરવી તો ક્યાંથી કરવી? સ્વાભાવિક રીતે જ શિક્ષકો અને શાળાના આચાર્યનો સહયોગ સૌથી પહેલો જોઈએ. ૨૦૧૦-'૧૧માં વિવિધ શાળાઓમાં 'લાઈફ ક્લાસ' દ્વારા આ પ્રવૃત્તિ આરંભાઈ, ત્યારે તેના સંચાલકોને 'સડબરી' વિષે કશો ખ્યાલ ન હતો, પણ એટલી સ્પષ્ટ સમજણ હતી કે બાળકોના ચારિત્ર્ય ઘડતર માટેની પ્રાથમિક શરત અને પરિબળ સ્વાતંત્ર્ય છે. સ્વાતંત્ર્યની સાથે જ જવાબદારીનું તત્ત્વ સંકળાયેલું છે. આ કારણે મોટા ભાગનાં માબાપ કે શિક્ષકો બાળકોને સ્વતંત્રતા આપતાં ખચકાય છે, અથવા તો ખોટે ઠેકાણે આપે છે. વાસ્તવમાં સ્વતંત્રતા 'આપવા' કે 'લેવાની' ચીજ નથી હોતી, પણ તે 'હોય' છે. આ અહેસાસ શિક્ષકો, શાળાસંચાલકો અને વાલીઓને થાય એ જરૂરી છે. આમાંથી કોઈ પણ એક સમુદાય સાથે કામ કરવાથી આ સમજણ વિકસાવી ન શકાય. તેના માટે જરૂરી છે સર્વાંગી અભિગમ.

સ્વતંત્રતાના કેન્દ્ર વર્તી વિચારને પાયામાં રાખીને બાળકો માટે લાઈફ કૅમ્પ, લવ કૅમ્પ તથા ડ્રીમ ઈન્ડિયા કૅમ્પ જેવી નિવાસી શિબિરોનું આયોજન શરૂ કરવામાં આવ્યું, જેમાં મૂળ વિચાર હતો, 'બધા જ શીખનારા છે અને સહુ કોઈ શીખવનાર છે.' આનો અર્થ એ કે 'આવતી કાલના નાગરિકો'ના માથે બધું ઢોળી દઈને છટકી જવાને બદલે 'વર્તમાન' નાગરિકો'એ પણ યોગ્ય જવાબદારી અદા કરવી. આ આયોજનના વિસ્તરણરૂપે શિક્ષકો તેમ જ આચાર્યો માટે નવસારીની શ્રી સયાજીવૈભવ લાયબ્રેરી તથા ઓએસિસના સંયુક્ત ઉપક્રમે 'હું છું જ્યોતિર્ધર' નામનો એક કાર્યક્રમ આરંભાયો, જેમાં શિક્ષકોને અંદરથી બળ મળે, પોતાના સ્વધર્મ માટે તે વધુ સભાન બને અને પ્રેમથી પોતાનું કાર્ય અપનાવીને આગળ વધારે તે માટે તેમને મદદ અને માર્ગદર્શન પૂરું પડાય છે. 'સમરહિલ' અને 'આખરે....આઝાદ!' જેવાં પુસ્તકોનાં પ્રકાશન ઉપરાંત તેનો વ્યાવહારિક અમલ કરી શકાય એ માટે જે-તે શાળાના સંસ્થાકીય માળખામાં રહીને બનતી મદદ કરવાનો અભિગમ અપનાવાય છે. આનાં પરિણામ ધીમાં, પણ નક્કર હોય છે.

ફીર દેખો યારોં

બીરેન કોઠારી

૧ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૪ના રોજ નવસારીમાં 'આખરે...આઝાદ'ના વિમોચનનો કાર્યક્રમ યોજાયો ત્યારે અનેક લોકોએ પોતાનામાં આવેલા પરિવર્તનની વાત નિખાલસતાથી કરી. એક આચાર્યસાહેબનો કડપ એવો હતો કે વિદ્યાર્થીઓ તો ઠીક, શિક્ષકો પણ તેમની પાસે જતાં ડરતા. તેમને પોતાને આ વાતનો ખ્યાલ આવ્યો, અને તેથી તેમણે પોતાનો અભિગમ બદલવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. તેમાં સફળતા મળી, જેનાથી તેમને પોતાને ખુશી છે. લેખના આરંભે પોતાની વાત કહેનાર તરુણ નામે ફારૂક પઠાણે આ કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું, અને સંચાલન દરમિયાન તેણે પોતાની વાત રજૂ કરી હતી. કૅમ્પમાં વારંવાર જવા છતાં પોતાનામાં કશો ફેરફાર ન થતો હોવાનું તેણે કબૂલ્યું. તેની સામે શાળામાંથી પણ અનેક ફરિયાદો થતી,જે તદ્દન વાજબી હતી. પણ કૅમ્પમાં તેને 'સુધરી જવાની' સલાહ આપવાને બદલે તેના પરનો વિશ્વાસ જાળવી રાખીને એક પછી એક જવાબદારીઓ સોંપવામાં આવી.. તેની સાથે સૌનું વર્તન પણ સામાન્ય રહેતું. આ કારણે ફારૂકે પોતે જ પોતાની મેળે બદલાવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

આ લાઈફ કૅમ્પમાં બાળકો પ્રત્યે કઈ દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે? 'ધમાલિયાં' બાળકો અહીં 'ઊર્જાવાન' ગણાય છે, 'સામે બોલનારાં' બાળકોને 'પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરતાં' માનવામાં આવે છે, 'સ્વચ્છંદી' ગણાતાં બાળકોને 'સમજણભરી સ્વતંત્રતા'ની જરૂર છે, 'સજા આપવી પડે' એવાં બાળકો ખરેખર તો 'શિક્ષકની નિષ્ફળતા' સૂચવે છે. 'ઠોઠ' કે 'બુદ્ધુ' મનાતાં બાળકોને વાસ્તવમાં 'બીજા કશામાં રસ' છે.

શૈલેષને પોતાના શિક્ષકોથી બહુ ડર લાગતો હતો, પણ કૅમ્પમાં આવ્યા પછી તેને સ્વતંત્રતાનું મહત્ત્વ સમજાયું અને તે પોતાના શિક્ષકો સાથે ખૂલીને વાત કરતાં શીખ્યો. લય વક્તૃત્વ સ્પર્ધાઓમાં ભાગ લેતાં ડરતો હતો. પણ સ્વતંત્રતા પામ્યા પછી તેનામાં રહેલો લેખક જાગ્રત થઈ ઊઠ્યો, અને તે નાટક લખતો થયો. તેના લખેલા એક નાટકે જિલ્લા કક્ષાએ બીજો નંબર મેળવ્યો. કરિશ્માને જાતે જ પોતાની જવાબદારીનું ભાન થયું. તેણે પોતે જ પોતાની દિનચર્યા નક્કી કરી અને સમયસર કામ પૂરું કરવાનું જાતે જ સ્વીકાર્યું. એક-બે લીટીમાં અહીં જણાવાયેલા કિસ્સાઓ વાસ્તવમાં સ્વતંત્ર લેખનો વિષય બની શકે એવા ઊંડાણવાળા છે. આ સૌમાં સામાન્ય બાબત એ છે કે કોઈને કશુંય કહેવામાં નહોતું આવ્યું કે આમ કરો, આમ ન કરો. તેમને મનમાં આવે એ કરવા દેવાયું હતું.

આ લાઈફ કૅમ્પમાં બાળકો પ્રત્યે કઈ દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે? 'ધમાલિયાં' બાળકો અહીં 'ઊર્જાવાન' ગણાય છે, 'સામે બોલનારાં' બાળકોને 'પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરતાં' માનવામાં આવે છે, 'સ્વચ્છંદી' ગણાતાં બાળકોને 'સમજણભરી સ્વતંત્રતા'ની જરૂર છે, 'સજા આપવી પડે' એવાં બાળકો ખરેખર તો 'શિક્ષકની નિષ્ફળતા' સૂચવે છે. 'ઠોઠ' કે 'બુદ્ધુ' મનાતાં બાળકોને વાસ્તવમાં 'બીજા કશામાં રસ' છે. 'ન સુધરતાં' બાળકો માટે કહેવાય છે કે 'વિકાસ હંમેશાં સૂક્ષ્મ હોય છે, તેને જોવા દૃષ્ટિ વિકસાવવી પડે.' જે બાળકો આપણને 'સાંભળતાં' કે 'સમજતાં' નથી, તેમને 'સાંભળવા' અને 'સમજવા'ની જરૂર ખરેખર તો આપણે છે.

આવા અનોખા વિચારને કેન્દ્રમાં રાખીને 'ઓએસિસ' દ્વારા યોજાતા કૅમ્પ દિન-બ-દિન લોકપ્રિય થઈ રહ્યા છે, અને વધુ ને વધુ શાળાઓ તેમાં હિસ્સો લઈ રહી છે. 'આખરે...આઝાદ!'માં દર્શાવાયેલી કાર્યપદ્ધતિનું આ ગુજરાત મોડેલ કહી શકાય. તંત્ર કે પ્રણાલી આખેઆખી બદલવાનું આપણા હાથમાં ન હોય તો ભલે, પોતાના સ્તરે કશું નક્કર પરિવર્તન લાવવા ઇચ્છનાર શાળા, શિક્ષકો આ પ્રકારના કૅમ્પ, 'હું છું જ્યોતિર્ધર' અભિયાન વગેરે વિષે વધુ માહિતી 'ઓએસિસ'નાં પ્રીતિ નાયર (ફોનઃ ૯૯૨૪૩ ૪૩૦૮૭, ઈ- મેલઃ [illegible]) પાસેથી મેળવી શકે. પોતાની સ્વતંત્રતાનું મૂલ્ય સમજનારાં અન્યની સ્વતંત્રતાનું મૂલ્ય પણ સમજે એ જરૂરી છે.